

НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ НА ІСТОРИЧНІЙ ВОЛИНІ КОМУНОМОСКОВСЬКИМ ОКУПАНТОМ У 1944–1988 РР.

Володимир РОЖКО

*Як хто зруйнує храм Божий,
того покарає Бог, бо храм
Божий святий, а цей храм – ви!
(1 Кор. 3: 17)*

Актуальність: У добу новітньої навали московського світського і церковного імперіалізму з його «русским миром» в Україну необхідно розкрити їхні злочини на історичній Волині, які чинили в недавньому минулому московські «будівники земного раю» – комуні і під цими гаслами масово нищили прадавні монастирі і храми, які з'явилися в нас задовго до появи самої Москви, наші святині, віру в Бога.

Метою написання статті є спроба об'єктивно, у хронологічній послідовності, висвітлити сам процес нищення святинь московськими безбожниками і їхніми місцевими колаборантами, яке вони здійснювали такими ж безбожними варварськими методами на нашій землі.

Завдання дослідження: простежити цей процес нищення комуномосковським окупантом від початку другого «визволення» до другої половини 80-х років ХХ ст., дати характеристику і оцінку цим злочинним діям, висвітлити най-

У статті зроблено спробу якнайширше розкрити причину і методи зачинення і нищення монастирів, Божих храмів, наших православних святинь і святощів людських душ у період другої комуномосковської окупації від 1944 року до другої половини 80-х років ХХ ст.

Ключові слова:

комуномосковська окупація, історична Волинь, монастирі, Божі храми, нищення, атеїсти, ікони, московська патріархія.

Volodymyr ROZHKO

*DESTROYING ORTHODOX
SHRINES ON HISTORICAL VOLYN
BY MOSCOW COMMUNISTS IN
THE 1944–1988*

The article attempts to reveal the widest possible causes and methods of closing and destruction of monasteries, temples of God, Orthodox shrines and other holy things during the second occupation undertaken by Moscow Communists from 1944 to late 1980s.

Key words: *occupation, historical Volyn, monasteries, temples of God, destruction, atheist, icons, the Moscow Patriarchate.*

більш криваві сторінки цієї варварської вандей, підкреслити наслідки цих злочинних дій окупанта для нашої історії, історії церкви, української духовності в цілому. **Об'єктом дослідження** є процес і методи нищення наших святинь – монастирів, Божих храмів, каплиць, іконостасів, ікон, власне прадавнього волинського сакрального мистецтва.

Джерельною базою для написання статті були документальні та історичні джерела Держархівів Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, Брестського обласного архіву Республіки Білорусь, архіву автора.

Серед опрацьованих документальних джерел ДАВО – це: фонд Р-393. Уповноважений ради в справах РПЦ по Волинській області. – Оп. 1, 2, 3, за 1944–1995 роки, відповідні фонди уповноважених в Держархівах Рівненської, Тернопільської областей: Р – 204 – Оп. 6, Р – 3240. – Оп. 1, 2, Брестської області (республіка Білорусь) Ф. 1482. – Оп. 1, 2. У 60-х роках ХХ ст. автор укладав «Хроніку подій на Волині», ч. 1–2, за 1961–1992 рр., перший примірник якої збережено, але ще не передано до його фонду Р – 3441 у ДАВО, як і інші джерела з власного архіву, якот: «Зведений Перелік пам'ятників історії та культури, що зберігаються в культових спорудах області станом на 1 січня 1987 року», «Документи до “Хроніка подій на Волині” (зведення, таблиці, зведені статистичні дані і інше) про нищення, зачинення церков за 1957–1989 роки». Серед історичних джерел – це праці автора: Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – 692 с.; Нарис історії Української Православної церкви на Волині. – Луцьк, 2001. – 670 с.; Чудотворні ікони Волині і Полісся. – Луцьк, 2002. – 352 с.; Печерні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2008. – 354 с. та інші. Автор також надрукував низку статей цієї тематики у виданнях України, української діаспори.

Виклад основного матеріалу. Самою суттю московського комунобольшевизму було нищення, нищення всього того, що не вписувалося в його ідеологію, політику атеїзму, «інтернаціоналізму», який зводився до тотального омосковлення і нищення національної ідентичності.

Історична Волинь у межах Волинської губернії з центром у Житомирі станом на 1917 рік нараховувала 1200 парафій, а станом на 1925 рік Волинська єпархія в межах поверсальської Польщі мала 760 парафій, Поліська – 298, Варшавсько-Холмська – 65 [1, с. 8]. На той же час у трьох повітах Володимирському, Ковельському, Луцькому (майбутня Волинська область) було 565 церков, 340 священиків, 338 штатних дияконів і псаломщиків,

3 чоловічі монастирі у Володимир-Волинському, Новому Загороді, Мильцях, 1 чоловіче подвір'я в м. Ковелі, разом 108 ченців і послушників, 1 жіночий монастир в с. Зимно, 16 черниць і 108 послушниць. Станом на 1 січня 1945 року у Волинській області було 2 монастирі: чоловічий – Св. Миколая в Мильцях і жіночий – Успіння Божої Матері в Зимно [2, арк. 1]. У Рівненській області – Корецький жіночий монастир Св. Тройці, Дерманський чоловічий монастир Св. Тройці, Св. Георгія чоловічий в с. Пляшева, а на історичній Крем'янецьчині (Крем'янецький, Ланівецький, Шумський райони) – Почаївська лавра, чоловічі монастирі: Свято-Духівський скит в с. Новий Торжок, Св. Івана Милостивого в с. Малих Загайцях, жіночий – Св. Миколая в с. Обич. Разом – 152 ченці, 42 черниці [36, с. 121].

Для московських комуністичних окупантів історична Волинь на той час була насамперед тереном, де діяла невинна їм Українська повстанська армія і яку вони в першу чергу поборювали з нечуваною жорстокістю, тому боротьба з «опіумом», тобто з Церквою, поки що була на другому місці, однак із приходом червоних розпочалася так звана реєстрація монастирів, храмів Божих, їхніх служителів. Над Церквою і її діяльністю комуністичні окупанти мали в кожній області свого уповноваженого ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР (в Україні ця Церква носила назву «Руська», однак всі офіційні документи цієї Ради в Москві значилися як – Російська) [4, арк. 1].

Станом на 7 липня 1945 року на Волинсько-Рівненській єпархії було зареєстровано православних церков: Волинська область – діючих храмів – 368, недіючих – 33, зареєстрованих – 356, із них 45 приписних [5, арк. 58]; Рівненська область – всіх церков – 454, не зареєстрованих – 17 [37, с. 522]. На історичній Крем'янецьчині всіх діючих – 68 [6, арк. 10–12]. У Пінській єпархії всіх типових храмів із приписними, молитовними будинками – 143 [7, арк. 29–30].

Документальні джерела Держархівів Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, Брестського обласного архіву Республіки Білорусь, історичні джерела дають нам можливість простежити, як комуністична окупаційна влада нищила наші святині впродовж 42 років, застосовуючи найбрутальніші методи під час зачинення, зняття з реєстрації і їхнього нищення при мовчазній згоді архієреїв РПЦ, від московського патріарха починаючи.

Першою жертвою комуністичної вандей стала обитель Св. Миколая (1542 р.) в с. Мильцях Волинської області. Монас-

тир цей був заснований ченцями Вербської Свято-Троїцької обителі, розбудований князями Сангушками, і до 1939 року святиня була найшанованішою вірними північно-західного Полісся. Ченці цього монастиря в час окупації Волині московськими білими і червоними окупантами, поляками, нацистами завжди відзначалися високим українським патріотизмом. За співпрацю з УПА на початку жовтня 1943 року великий загін німців з м. Камінь-Каширського напав на село Мильці. Село спалили до тла, пограбували монастир, а насельників його та ігуменів Феофіла й Іоана, послушників Корнилія і Михаїла, кухарку Марію загнали в монастирський хлів і спалили, їх поховали вірні біля монастирської дзвіниці [8, арк. 55].

У лютому 1945 року настоятель обителі о. ієромонах Андрій Тимофіїв був замордований московськими бандитами з НКВД, перевдягненими у форму вояків УПА, за співпрацю з повстанцями, тобто ті злочини, що не завершили нацисти, доконали московські комуноокупанти. У святій обителі залишилося 9 ченців і послушників [9, арк. 16]. Насельники обителі постійно перебували під тиском місцевої влади, яка виконувала інструкції комуномосковських окупантів, що хотіли якнайскоріше понищити найбільш свідомі національно-релігійні осередки на історичній Волині, у Західній Україні в цілому. Московська патріархія була і залишається слухняним зняряддям злочинних правителів Кремля; виконуючи його волю, зачиняли, нищили наші найдавніші монастирі, храми, як і саму національно-релігійну душу українського народу, і руками місцевої «рідної влади».

Виконком Волинської обласної ради депутатів трудящих 13 грудня 1947 року прийняв постанову №1084 «Про використання приміщень колишнього чоловічого Милецького монастиря в с. Мильці Старовижівського району», яку ми подаємо нижче:

«В зв'язку з тим, що чоловічий Милецький монастир в Старовижівському районі московською патріархією 28 жовтня 1947 року закрито, і, приймаючи до уваги, що ці приміщення повністю порожні в безгосподарському стані і розрушуються, виконком обласної ради депутатів трудящих постановляє:

Приміщення колишнього Милецького чоловічого монастиря два двоповерхові муровані корпуси і дерев'яний сарай передати з огорожею і садом та 15 га землі Волинському обласному управлінню трудових резервів під спеціальне сільгоспучилище.

Просити Міністра трудових резервів тов. Пронина В. П. дозволити Волинському обласному управлінню трудових резервів до 1 липня 1948 року відкрити спеціальне сільгоспучилище

з контингентом учнів 300 чоловік. Голова виконкому – Ф. Решетняк, секретар – А. Левченко» [10, арк. 1].

Актом про передачу вищеназваних об'єктів від 26 грудня 1947 року благочинний Ковельського району прот. Микола Абрамович передав монастирські будівлі, майно начальнику Волинського облуправління трудових резервів В. Воробйову.

Як же на зачинення Милецького Св. Миколая чоловічого монастиря зреагував єпископ Варлаам, керуючий Волинсько-Рівненською єпархією? Своім рапортом до Московської патріархії за №2281 ще від 20 серпня 1947 року допоміг комуномосковським окупантам і їхнім місцевим слугам вирішити остаточно долю цього давнього монастиря, найбільшої святині Ковельського Полісся: «Вважаю, – писав цей ієрарх, – що населення не загубить в релігійному відношенні, від цієї формальної переміни... Решта братії Милецького монастиря була б переміщена в інший більш благо влаштований монастир єпархії в с. Дермань Мизочського району Рівненської області» [11, арк. 15]. Монастирський храм Св. Миколая ставав на недовгий час парафіяльним, який червоні вихователі і наставники разом із Преображенською, Олександрівською і Онуфріївською церквами звандалізували і зачинили. По ліквідації сільгоспучилища монастирські будівлі перетворено було в дім інвалідів, у яких ця установа перебувала аж до кінця 80-х років ХХ ст. Тоді було передано решту віцілих будівель московській церкві, яка перетворила цю давню святиню в головний осередок московського православ'я у тому регіоні Полісся.

Наступною жертвою червоних вандалів на історичній Волині став прадавній Печерський Успіння Пресвятої Богородиці монастир в с. Зимно. Свої витoki виводить з кінця IX – поч. X ст., періоду Мефодіївської доби 870–992 рр. як печерний, а як спільножитний наземний згадується в літописі під датою 1018 року [34, с. 83]. До 1891 року ця найбільша святиня південно-західної Волині була чоловічою, а в назві носила додаток Печерський на Волині, по тій даті стала жіночою обителлю. Згідно з документальними джерелами, станом на 1 січня 1945 року в Зимненському Успіння Божої Матері монастирі перебувало 40 насельниць, 16 монахинь, 21 інокія, 3 послушниці, із загального числа – 14 непрацездатних. Настоятелькою була Лідія Демидівна Давидович [12, арк. 17].

Діяльність Зимненського Свято-Успенського монастиря в роки польської, першої московської, нацистської окупацій була пов'язана з московськими і промосковськими колами у Православній Церкві, а в час другої комуномосковської займанщини Волині насельниці виявили повну лояльність і послухність до

Московської патріархії, советської влади. У монастирі не було жодних проявів співпраці з ОУН-УПА, національно свідомим колом громадськості Волині, однак головна біда святині полягала в її давності. Монастир як печерний, наземний був на кілька століть давнішим від самої Москви, а це в очах комуно-московського окупанта звучало як анафема, бо ж всьому було начало... «від Москви».

Упродовж майже п'яти років по «визволенні» Волині комуно-московська окупаційна влада чинила тиск на діяльність монастиря, поступово урізала землю, засоби виробництва, зростали податки і т. д.

– Атеїсти-більшовики та ієрархія РПЦ мали спільні цілі щодо ліквідації цього важливого осередку українського православ'я на Волині, – писав автор цих рядків. У листі до уповноваженого ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР П. С. Ходченку від 15 лютого 1949 року його волинський колега, сумнозвісний Михайло Діденко писав: «Прошу Вас прискорити вирішення питання, щоб до 1 березня можна було монахинь Зимненського монастиря перевести в Дерманський монастир Рівненської області. Ця необхідність диктується ще й тим, що Зимненський жіночий монастир знаходиться поруч державного кордону, що негативно впливає на його охорону» [38, с. 69–70]. Як і Милецький Св. Миколая монастир, Зимненський Успіння Пресвятої Богородиці ліквідувала сама РПЦ – вірна слуга Кремля. Про це читаємо в інформації уповноваженого ради по Волинській області Михайла Діденка секретарю Волинського обкому КП(б) У І. І. Профатилову від 17 березня 1949 року: «Повідомляємо вам для відомостей, що Зимненський жіночий монастир ліквідований самим духовенством на чолі з єпископом Волинським і Рівненським Панкратієм. Монашки в кількості 46 душ, іконостаси і інше церковне майно монастиря вивезено. Таким чином у Волинській області більше монастирів не існує – цих вогнищ релігійного мракобісся» [13, арк. 56]. Серед вивезеного до Дерманського Свято-Троїцького монастиря був і давній дзвін 1566 року, подарований князем Олександром Чорторійським Зимненському монастирю [39, с. 77–78]. По закриттю Дерманського монастиря дзвін опинився у Рівненському обласному музеї, а в роки незалежності України переданий у Зимненський монастир, де він знаходиться під відкритим небом і відданий на поталу природному середовищу: снігам, дощам, вітрам і т. д. Слід наголосити, що перед переведенням насельниць Зимненського монастиря до Дерманського Свято-Троїцького його насельників

було просто вигнано. На поч. 60-х років було зачинено і Дерманський монастир, піддано вандалізму його храм, розграбовано майно, а приміщення передано спецшколі-інтернату [36, с. 138].

У 1949 році зачинено монастир Св. Миколая в с. Обич і в його будівлях розміщено будинок інвалідів; пізніше будівлі обителі були розібрані, як і монастиря Івана Милостивого в с. Малі Загайці на історичній Крем'яниччині [38, с. 168, с. 175].

Документальні джерела Держархіву Волинської області зберігають відомості про подальшу долю ще двох вцілілих монастирів історичної Волині: монастир Св. Георгія «Козацькі могили» в с. Пляшева і Св. Тройці в Корці. Це документальне джерело – розмова єпископа Паладія, керуючого Волинсько-Рівненської єпархії, 27 лютого 1954 року зі старшим інспектором А. М. Пашкиним, уповноваженого по Волинській області С. Ф. Богданова і П. П. Дубовика, уповноваженого в справах РПЦ по Рівненській області:

Про монастир «Козацькі могили». З цього питання єпископ Паладій заявив, що він вжив заходи до його ліквідації шляхом перетворення в парафіяльну церкву. При тому поспівав на історичне значення тих місць, що варто зберегти той монастир і відповідно його облаштувати. На заstorогу А. М. Пашкіна, що питання про ліквідацію цього монастиря вирішила патріархія, Паладій відповів, що патріархію його попередник так інформував.

На питання майна того монастиря і ченців при ньому Паладій заявив, що монахів відіслати в Почаївський монастир він не може тому, що єпископ Панкратій відмовляється їх прийняти через відсутність місць у Почаївському монастирі. Він припускає, що вони самі «розсмокчуться»...

Про Корецький жіночий монастир Св. Тройці, яким на той час керувала настоятелька Магдалина, єпископ Паладій і обоє енкаведисти-уповноважені прийшли до одностайної думки, що він має залишатися і служити «вітриною» комуномосковської толерантності релігії в СРСР [14, арк. 37–38].

Окрім Корецького Свято-Троїцького жіночого монастиря, діяльність якого обмежувалася з кожним роком, залишався на історичній Волині найбільший і найдавніший Успення Пресвятої Богородиці **Почаївський чоловічий монастир**. Упродовж 40–80-х років ХХ ст. комуномосковські окупанти вели безперервну війну проти Почаївської лаври, не перебираючи засобів. Їхні методи були огидні не лише вірним України, а й цілому християнському світу, а цілі – очевидні: знищити найбільшу святиню Волині, України. Упродовж 60–70-х років комуномосковський окупант

мав на меті одне: закрити Почаївську лавру. Особливо широку кампанію розгорнули атеїсти-комуністи в 1962–1963 рр. із переслідування ченців, шляхом насильного позбавлення їх прописки в Лаврі, щоб примусити залишити святиню. Декого з монахів вивозили силою. Документальні джерела українського самвидаву про насильство над ченцями подали такі звідомлення:

– 03.04.1963 р. велика група міліціонерів прийшла до Лаври. Братія, серед них і я (архімандрит Самуїл), завершували молитву в Успенському соборі, за закритими дверима. Працівники міліції спустилися мотузками в Успенський собор, у вівтар... Кілька чоловік взяли мене під руки і повели до моєї келії. Келія уже була відкрита. Вони силою, без всякого на те дозволу, відібрали у мене паспорт, поставили штамп виписки і самі винесли мої речі на машину і відвезли мене на батьківщину до брата-колгоспника... [35, с. 835]. Виселяли з Почаївської лаври десятки ченців під різними приводами, а сам монастир перетворили в гангренозну рану святого українського православ'я на Волині, в Україні. У святині розмістили психлікарню, пограбували не лише майно, землю, сад, будівлі, а й архів монастиря. Все, що не бажане комуністичній окупаційній владі, зокрема те, що стосувалося самотності нашої віри і Церкви, було понищено. Саме в 60–80-х роках понищено найдавніші документальні, історичні джерела до давньої історії Почаївського монастиря, національно-свідомих архімандритів, ігуменів, ктиторів і т. д. [35, с. 844–846].

Автор цих рядків 12 липня 1969 року разом зі своєю старшою сестрою Олександрою і племінницею Марією під час прощі до Почаївської лаври наочно побачили методи «атеїстичного виховання» прочан з допомогою грубого насильства міліції, переодягнених кегебістів, партпрацівників [40, с. 286]. В обох віцілих монастирях – Почаївській Свято-Успенській лаврі і в Корецькому Свято-Троїцькому жіночому монастирі – церковно-релігійне, не кажучи вже про національно-церковне, життя було повністю паралізоване, обмежена будь-яка діяльність ченців і черниць поза стінами святих обителей.

Зліквідувавши монастирі історичної Волині, комуністична окупаційна влада і Московська патріархія – злочинна макуха Української Православної Церкви – розпочали більш інтенсивне нищення Божих храмів.

Це не означає, що окупаційна комуністична влада їх не нищила, навпаки, процес нищення наших святинь, у першу чергу найдавніших, унікальних архітектурних творів місцевих волинських зодчих, бере початок від фронтових боїв 1944 року: найбільшого

храму Ковельського Полісся Св. Тройці у с. Вербка, збудованого 1901 р. на місці помонастирського, мальованого в жовтні 1846 р. Тарасом Шевченком [41, с. 101–102]; церкви Різдва Пресвятої Богородиці (1737 р.) в с. Мизове Старовижівського району та інших [42].

Комуномосковська окупаційна влада на місцях через своїх так званих уповноважених ради у справах РПЦ розпочала реєстрацію парафій і священнослужителів та зняття з реєстрації. Незареєстровані або ж зняті з реєстрації святині залишалися «безпаспортними громадянами», вони піддавалися вандалізму і нищенню місцевими комуністами і комсомольцями, які їх розламували, палили і т. д. Також зачинені церкви громади не мали права ремонтувати, отож окупаційна влада залишала їх на поступове нищення часу і природним умовам; вони ставали «аварійними» і підлягали нищенню як такі, що загрожують життю «щасливим трудящим». Нижче ми подаємо таблицю наявності зареєстрованих Божих храмів у Волинській області в 1944–1950 рр.:

дата	всіх церков	приписних	типових	пристосованих	монастирів	
					чол.	жін.
1944	290	43	240	50	1	1
1945	359	43	342	15	1	1
1946	380	56	342	15	1	1
1947	382	56	367	15	1	1
1948	393	63	378	15	-	-
1949	390	71	375	15	-	-
1950	387	93	372	15	-	-
На 01.01. 1951	384	96	369	15	-	-

У населених пунктах міського типу зменшилося на 2 одиниці: Локачі, Любешів – аварійні. У селах за 1948–1950 рр. на 9 одиниць. Духовенства станом на 01.01.1950 р. – 296, в містах – 12, селах – 278, дияконів усіх – 65, у селах – 55 (з інформаційного звіту уповноваженого по Волинській області) [15, арк. 95].

По Рівненській області в 1948–1951 рр. знято з реєстрації 29 церков, а в 1957 р. з наявних 406 храмів знято з реєстрації – 72, з

них: є майно в церквах – 33, вивезено із 39 храмів [36, с. 121]. По Крем'янецькому районі (історична Волинь) Тернопільської області (нинішні Крем'янецький, Ланівецький, Шумський райони) станом на 1 січня 1963 року було 68 діючих храмів [16, арк. 10–12], а вже наступного 1964 року знятим з реєстрації налічувався 31 храм; їхні будівлі – 12 – використовувалися як склади колгоспні, споживчих товарів, 19 зачинених церков не використовувалися під так звані соцпобутпотреби [17, арк. 6]. На глибокому Волинському Поліссі (Берестейська, Пінська області) станом на 1 квітня 1945 року по Берестейській області – храмів 146, священників, дияконів і псаломщиків – 212 [18, арк. 32]. У Пінській області станом на 31 грудня 1947 року налічувалося 143 храми, з них – 56 приписних [19, арк. 29–30]. Після об'єднання цих областей в єдину Брестську область за 1945–1964 роки знято з реєстрації 129 церков. Лише в 1962 році знято з реєстрації 35 парафіяльних храмів. Станом на 1 січня 1963 року діючих було 186 церков, 157 священників, дияконів [20, арк. 2].

Маємо наголосити, уважно проаналізувавши документальні джерела Держархівів Волинської, Рівненської, Тернопільської, Брестської областей, що жертвами московських комуністичних окупантів уже в 40–50-ті роки в першу чергу були найдавніші і унікальні святині: Благовіщенська церква XVI ст. м. Ковеля, Успіння Божої Матері XVI ст. у смт. Зарічне, помонастирський храм Св. Миколая 1505 р., заснований князем Юрієм Гольшпанським на честь чудесного врятування княжої родини під час нападу татар на місто Дубровицю [21, арк. 39], і низка інших.

За 1948–1958 роки було зачинено і розламано 18 церков, а станом на 1 січня 1959 року до уповноваженого ради по Волинській області поступило 12 заяв із проханням відкриття зачинених Божих храмів, жодне з яких, звичайно, не було задоволене «рідною» владою [22, арк. 2, арк. 44].

Масове зняття з реєстрації, зачинення і нищення православних святинь історичної Волині розпочинається з 1960 року, коли 13 січня було прийнято Постанову ЦК КПРС «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», в якій зокрема написано:

– Головна помилка Ради в справах РПЦ заключалась в тому, що вона не послідовно проводила лінію партії і держави по відношенню до церкви і скочувалась в більшості на позиції обслуговування церковних організацій. Займаючи захисну позицію по відношенню до церкви Рада вела лінію не на боротьбу з порушенням духовенством законодавства про культу, а на огороження церковних інтересів.

На підтвердження цього можна навести такий факт: 26 березня 1959 року Рада розіслала інструктивний лист за №57, в якому засуджувалася практика місцевих партійних, радянських органів із проведення зборів трудящих про закриття церков для використання їх під культосвітні потреби, а також практика активного використання партпрацівників і радянської інтелігенції по роботі серед віруючих. Листом заборонялось комуністам, учителям виявляти в церквах дітей, молодь, які відвідують церковні служби і проводити з цим індивідуальну роботу з віруючими.

Комісія ЦК КПРС з питань ідеології, культури і міжнародних відносин своїм рішенням визнала цю установку помилковою і зобов'язала Раду відкликати цей документ з місць. Колишньому голові Ради тов. Карпову було вказано у майбутньому здійснювати розсилку подібних документів на місця тільки після розгляду їх у ЦК КПРС [23, арк. 56].

Безперечно, насправді церква і духовенство взагалі в СРСР були поставлені поза законом, одначе цією постановою Кремля про нібито порушення духовенством радянського законодавства комуністам відкривалось зелене світло до масового, тотального нищення віри і Церкви у «найбільш демократичній країні світу», насправді ж найбільшій тюрмі народів у світовій історії.

Відповідно до цієї постанови ЦК КПРС, на місцях прийнято спільні рішення обкомів КПУ і облвиконкомів про створення в районах груп сприяння з нагляду за діяльністю церковників; фактична ж діяльність цих злочинних груп зводилася до нічних розламів церков, влаштування «червоних блискавиць» (с. Бузаки, с. Черче Камінь-Каширського району), коли під час грози запалювали дерев'яні храми Божі, здійснювали вивезення церковного майна і завезення у святиню колгоспного збіжжя, складських товарів, мінеральних добрив та ін. Як правило, до цих груп входив аморальний, декласований, злочинний елемент. Ось одне з типових злочинних діянь цих груп:

– О 2 год. ночі з 27 на 28 березня 1962 року група із райпартрадактиву на чолі з секретарем Нововолинського райвиконкому Спиридоновим і лектором міському Печинським на 2 автомашинах приїхали в село Павлівку, розламали двері церкви, іконостас, вивезли майно до Нововолинська.

Такі не підготовлені і не продумані дії привели до бурхливого обурення не лише релігійних фанатиків, а багатьох віруючих...

28 березня вістка стала відома в с. Павлівці і с. Клопочин, – читаємо в документі. Віруючі з обуренням залишили роботу і до 200 чоловік зібралось біля церкви. Мали місце антирадянські, націо-

налістичні висловлювання, погрози на адресу місцевого партактиву. Щоб не дозволити заняттю церкви під зерносклад пивзаводу, церковники організували в ній цілодобове чергування, принесли в церкву дві ікони, перед якими молились, і день і ніч горіли свічки, зняли центральні вхідні двері і заховали їх... [24, арк. 10–11].

За таким або подібним сценарієм групи нагляду і місцеві комуністи звільняли зачинені православні вікові святині, вивозили церковне майно, нищили, грабували церковні цінності, перетворювали у склади, розламували, спалювали.

Унаслідок тотальної вандалізації православних святинь історичної Волині, зокрема у Рівненській області знято з реєстрації до 1960 року було 72 храми; на 1 листопада 1965 року зменшилося до 295 церков, з них у 42 не відбуваються богослужіння, на цей час припинили своє існування 42 парафії [36, с. 131].

По Волинській області на 1 січня 1962 року на реєстрації було 285 релігійних православних громад, із них 87 фактично припинили свою діяльність із другої половини 1960 року; діючими залишалися 198 церков, які обслуговували 192 парафіяльні священики, 20 дияконів [25, арк. 44]. Найбільшого нищення за числом святинь зазнала Українська Православна Церква на історичній Волині в 60-х роках, особливо в перших по злочинній постанові ЦК КПРС від 13 січня 1960 року. А в період від 1958 по 1965 рр. у Волинській області знято з реєстрації 188 релігійних громад, у 23 зареєстрованих служб не було. У 211 населених пунктах церкви припинили свою діяльність. Із 188 церков 10 розібрано, 4 молитовні доми-церкви передано під клуби і бібліотеки, 63 – під планетарії, 4 – на потреби школи, 60 – під господарські потреби (зерносховища, склади і т. д.), 110 церков не використовуються і пустують [26, арк. 23].

Така сумна статистика наших святинь, над якими доконували свої злочини комуністські окупанти руками своїх місцевих колаборантів комуністів, комсомольців.

Слід наголосити, що на відміну від Східної України, Східної Волині, на Західній історичній Волині перетворити церкви у клуби московським комуністським окупантам не вдалося; місцева молодь, а тим більше старші оминали їх. Прикладом того є зняті з реєстрації 1961 р. церкви Св. Миколая (1775 р.), Преображення Господнього (1749 р.) (розламана комуністами того ж року), а мурований храм Св. Миколая перетворений по вандалізації у клуб і бібліотеку. Однак, оскільки місцева молодь оминала той «клуб», комуністи передали церкву на баланс санаторію «Горинь», куди приїжджали кожного року тисячі курортників

з «необъятной родины», – вони й були активними відвідувачами того «клубу». Ось який вигляд мала церква Св. Миколая, перетворена у клуб санаторію «Горинь», в одній з поезій автора цих рядків під назвою «Атеїсти»:

В храмі Святого Миколи
Музика, співи, танці...
Атеїсти зробили тут клуб
І витанцьовують голодранці.
По стінах такий атеїзм –
Замість ікон – портрети:
Ленін – де Розп'яття Христа,
Крупська – де Божа Мати.
Де апостоли – політбюро:
Брежнев, Андропов, Щербицький...
Так культивують зло
В святинях кати-атеїсти.
Тут чужомазі п'янички
Танцюють з повіями твісти.
Бог вам заплатить за все
Товарищі-комуністи! [40, с. 202].

Власне, ще кілька подібних закладів у колишніх храмах бачимо у Волинській області. Церкви Св. Юрія у Володимир-Волинському, Св. Олександра в Луцьку, у Білій Криниці біля Крем'янця були на території військових містечок і використовувалися як гарнізонні клуби, до яких місцеві мешканці не мали ніякого прямого стосунку.

З метою обмеження діяльності і впливу Церкви, головну увагу місцеві комуністичні вожді і вождики звертали на зачинення храмів Божих, зняття їх з реєстрації; священник не мав права обслуговувати більше однієї парафії, в результаті чого лише в 1960 році знято 70 церков з реєстрації через відсутність священнослужителів. На 1 січня 1962 року вже це число досягло 87 парафій, діючими лишалися лише 198 церков [27, арк. 29].

Слід наголосити, що всі ці варварські дії місцевих комуністів-коллаборантів, які слухняно виконували вказівки комуномосковських окупантів, викликали широке невдоволення як вірних, так і священників, про що свідчать документальні джерела ДАВО. Нижче подаємо уривок із протесту з приводу таких варварських дій комуні священника Петра Павловича Прокоповича, настоятеля давнього помонастирського храму Преображення Господнього (1600 р.) в с. Четвертня, думки якого подані уповноваженим ради по Волинській області А. Федуловим у своєму інформзвіті за 1960 рік:

– ...До місцевих умов, що сприяють діяльності парафіяльного священика слід віднести: збереження в масі парафіян релігійності, їх належності до давніх благочестивих обрядів, стремління до збереження церковних традицій, їх любов до празників, особливо великих, під час яких церква завжди буває переповнена богомольцями.

До умов, що затрудняють діяльність священика, відносяться: установлення у недільні дні в торгових пунктах базарів, відпуск підвод і інших видів транспорту в празники і недільні дні для господарських і інших особистих потреб колгоспників; влаштування спеціальних недільників для колгоспних робіт. При тому для заохочення призначено подвійну оплату. Все це робиться з метою відтягнути вірних від відвідування храму, заставити їх до поступового забуття Бога, вбити в них будь-які релігійні почуття. А неослабно ведуча антирелігійна пропаганда, головним чином в пресі, в школах, інших публічних місцях, гранична з дискримінацією духовенства (дивись шкільні підручники, казки, бібліотечні книги, в яких поміщено спеціальні статті і оповідання, вірші, памфлети, які дискредитують і висміюють православних священиків), являється прямо таки недостойна і шкідлива для церкви, держави і народу, і особливо шкідлива і деморалізуюча для підростаючого покоління... [28, арк. 70].

Цими вищенаведеними священиком Петром Прокоповичем та іншими варварськими методами комуноокупанти Москви нищили віру в душах людських і Божі храми на нашій многостраждальній землі.

Не допомагали святиням ані протести вірних, ані охоронні таблиці пам'ятників архітектури; часто на тих таблицях було спеціально занижено вік храму. Прикладом того може служити напис на охоронній таблиці церкви Успіння Божої Матері (XVI ст.) у селі Сокіль Рожищенського району, де стояла дата 1816 рік, – насправді ж тоді було добудовано дерев'яний бабинець до храму [43, с. 38]. Але «охоронна» таблиця пам'ятника архітектури цій давній православній святині не допомогла, як і протести вірних. Її було піддано вандалізму: виламані двері, побиті вікна, нецензурними словами описані стіни, перетворено у склад міңдобрив. Усі ці варварські дії комуномосковських посіпак та їхні наслідки бачив автор особисто 1989 року.

Про масове нищення на поч. 60-х років Божих храмів у Волинській області почерпуємо відомості зі звіту уповноваженого А. Федулова за 1961 рік. Станом на 01.01.1962 р. в області нараховувалося типових церков – 269, молитовних домів – 16, у селах –

256, мурованих – 60, дерев'яних – 225, пам'ятників архітектури – 71, священників – 192, дияконів – 20, псаломщиків – 159.

Недіючих церков: типових – 99, мурованих – 8, дерев'яних – 91, пам'ятників архітектури – 17; час закриття:

- а) до 1941 р. – 4;
- б) в період 1941–1960 рр. – 34;
- в) в період із поч. 1960 р. – 61.

Можна використати порожні приміщення:

- а) під культосвітні цілі – 44;
- б) господарські і інші потреби – 16.

Підлягають зносу – 39, у т. ч.

- а) із-за давності – 17;
- б) по реконструкції села, міста – 1;
- в) неможливо використати – 21 [29, арк. 1–3].

Маємо підкреслити, що нищення православних святинь на історичній Волині відбувалося планово і з нечуваним блюзнірством, богохульством, богозневаженням. Їхнє число зростало з кожним роком: каплиць, знищених святих місць, вилучених оновлених ікон, зрізаних придорожніх хрестів, осквернених і зрівняних могил та ін.

Про «незаконність», недоречність прощ до святих місць вірних на догоду своїм комуно-червоним кремлівським хлібодавцям заявив своїм листом ще з 10 березня 1959 р. №120 Московський патріарх Олексій, в якому знаходимо таке обґрунтування цих небажаних в імперії процесів:

– ...в багатьох єпархіях держиться звичай, – писав цей ієрарх, – у відомі дні, в так звану 9 п'ятницю, в свято Різдва Пресвятої Богородиці, в день Св. Миколая, на Покрову, в Іллін день, в Тройці день і інші заповітні дні паломничать групи до річки, до колодязів, джерел, причому паломництво це не здійснюється незалежно від церковної служби в ті дні... Всі ці явища не можна не визнати самочинними і незаконними... [30, арк. 27–29].

Цей лист Московського патріарха був сигналом, зеленим світлом для комуністів-атеїстів червоної імперії зла, а особливо в Україні, на історичній Волині, де все свідоме, національне, патріотичне, святе безпощадно нищилося новітніми вандалами.

Вікові прощі волинян до Почаївського монастиря ніколи не залишали поза увагою і святі місця Божої Гори, яка знаходиться на півдорозі між Крем'янцем і Почаєвом.

– Божа Гора – це насамперед найдосконаліший витвір Творця, – писав автор цих рядків, – який вражає не лише своєю красою, оригінальною, досконалою формою, а й святістю місця,

і цю святість відчуває кожен, хто доторкається душею до неї, побуває біля місця скельно-печерного монастиря-скиту, де на скелі над ним була Стопа Божої Матері, хрест преподобного Іова (Залізо)... [44, с. 109]. Святість Божої Гори і масові проці вірних до неї були більмом на оці місцевим хололям-комуністам, які підняли свої злочинні руки на її святині.

– Повідомляю, що паломництво на Божу Гору, Зарваницю та Полупанівку майже припинилось, – писав 13.09.1960 р. уповноважений у справах РПЦ по Тернопільській області У. Круглик своїм обкомівським зверхникам. Інколи на Божій Горі затримуються для відпочинку паломники, що направляються в Почаївську лавру...

В липні 1960 р. на Божій Горі згоріла каплиця, яка притягувала до себе вірних. Необхідно ліквідувати також каплицю, яка накриває джерельний колодязь і чан, де купаються віруючі. Крім того, в зимовий час потрібно зруйнувати скелю, на якій є Стопа Божої Матері, а під скелею печера, де поставлений хрест і ікона. Все це теж приваблює паломників.

6 вересня цього року я домовився з головою Крем'янецького виконкому тов. Шевчуком в присутності уповноваженого комітету Держбезпеки тов. Волкова, що всі роботи по остаточній ліквідації так званого «святого місця» на Божій Горі буде проведено на початку 1961 року [31, арк. 11–12].

Незважаючи на чисельні прохання, протести селян Бережців, інших навколишніх сіл, кегебістсько-злочинна рука знищила всі зовнішні ознаки святості Божої Гори. Одначе Божа кара не забарилася: в одного з головних організаторів цього злочинного святотатства того дня загинула донька – єдина жертва вибуху в лабораторії [44, с. 108–109].

Чудесні оновлення святих образів, розп'ять Ісуса Христа на хрестах, самозапалення свічок у храмах Божих в селах Охнівка Оваднівського, с. Свинарин Турійського, с. Бережани Сенкевичівського районів у 1948 році викликали ненависть і відповідну руйнівну акцію властей, які вживали ряд заходів ліквідації тих чуд [32, арк. 75].

На початку 60-х років розпочалося масове нищення хрестів придорожніх, біля криниць, на місці трагічних випадків або чудесного врятування вірних, пам'ятних до скасування кріпосного права, 900 і 950-річчя хрещення Руси-України, на символічних могилах, могилах вояків УПА і т. д. Особливо багато таких хрестів-фігур було на історичній Крем'яничині, Волинському Поліссі, як і по всій історичній Волині. Жертвами цього святотатства московських безбожників і їхніх місцевих колаборантів

лише в Горохівському районі у серпні 1961 року стали 70 природоохоронних хрестів, 4 каплиці [33, арк. 79–80].

Церква Преображення Господнього (поч. XVI ст.) у с. Кураш на Дубровеччині належить до прадавніх святинь того регіону Волинського Полісся. Вона славилася не лише своєю архітектурою, природним оточенням, а й святістю місця. Поруч у Куразьких горах знаходився прадавній печерний монастир (X–XII ст.), і цей храм Божий зберігав святість місця, бо земля та віддавна була свята. Церква нагадувала великий безцінний музей-архів, у якому зберігалися знамениті ікони Рай і Пекло, рукописні Євангелії, першодруки, грамоти князів Гольшанських-Дубровицьких, часточки нетлінних мощей преподобної Юліанії Гольшанської та інші предмети церковного мистецтва. У храмі на поч. 30-х років побував професор Іван Огієнко (згодом – митрополит Іларіон), посла до польського сейму о. Мартин Волков, Степан Скрипник (згодом – митрополит УПЦ США і перший патріарх України-Руси Мстислав) та інші.

20 квітня 1970 року у 100-літній ювілей свого кривавого вождя В. Леніна місцеві червоні московські колаборанти вчинили небачений до того місцевими вірними акт вандалізму. Вони вирубали двері, побили вікна, розстрожили прадавній безцінний мистецький іконостас, виносили архівні документи, книги, ікони, хоругви та інше церковне майно на вулицю і там палили. Не допомогли сльози, благання, прокльони вірних. Червоні злочинці у своїй ненависті до Бога, віри предків понищили і навколо церкви хрести на могилах [36, с. 67]. Подібні злочинні акти вандалізму місцевих комуністів-колаборантів червоної від людської крові Москви спостерігалися і в інших місцевостях історичної Волині.

Події в селі Комарове Маневицького району, які розпочалися 23 жовтня 1981 року і відомі під назвою «Перший страйк на Волині», стали широко відомі і за межами області і були прикладом для вірних – як захищати свою святиню.

Місцеву святиню Різдва Пресвятої Богородиці комуністи зачинили і зняли з реєстрації 1962 року. З того часу церковні богослужіння не проводили, але вірні (ключі від храму були в старости) по великих святах збиралися у святині, читали Євангеліє, співали церковні піснеспіви, колядки і т. д.

– Настали застійні часи, – читаємо в історичному джерелі, – які рясніли всілякими інструкціями, методичними порадами, планованими заходами, що закликали і передбачали «палкі бажання трудящих» жити без релігії, без церкви.

23 жовтня 1981 року по дорозі з Колок поспішала на добрих автомашинах випробувана в багатьох подібних акціях насильства відбірна команда з активістів-комуністів, атеїстів-комсомольців, ідеологічних партпрацівників і уповноваженого у справах РПЦ по Волинській області... Першими з команди із своїм завданням справились різуні. Мить – і церковні замки валялись під стінами храму. Ще мить – і на автомашину полетіло церковне майно, закуплене свого часу на працю комарівців. Мов згряя голодних псів, спущених з ланцюга на свою жертву, хапали вони хоругви, ікони, прикраси. Допоки опам'ятались і збіглись люди, навантажена автомашина поїхала з села. В той день атеїсти-комуністи району на чолі з першим секретарем М. П. Остапцем підбивали свої рекорди, і хоч знищення храму відтягалось на дальший період, проте початок було зроблено.

Проте рано святкували свою перемогу вандалі-осквернителі. Обурені їхнім злочинним актом колгоспники відмовились працювати. Розпочався страйк, що тривав три дні і про який не писала преса, бо ж відомо було, що в країні розвинутого соціалізму страйки відсутні, вони притаманні лише загниваючому капіталізму. Та й який би журналіст осмілювся тоді висвітити хід страйку? Яка газета надрукувала б?.. Посіяний вандалами вітер став непередбаченою бурєю... [45]. Щоб придушити страйк у селі, який тривав три доби, було задіяно численний загін міліції, кегебістів, партапаратників, які силою придушили страйкарів... Було поспішно і грубо сфабриковано справи про «дрібне хуліганство» Олександра Тпроцького та Леоніда Марчука. Суд в Маневичах визнав страйкарів хуліганями і засудив їх за статтею «дрібне хуліганство», але страйк загальмував наступ місцевих комуномосковських колаборантів на храм і селяни зуміли зберегти його.

Станом на 1 січня 1982 року православних храмів-пам'яток архітектури у Волинській області, які використовувалися не за призначенням, налічувалося 40, а вже станом на 1 вересня 1983 року – 37, а в Рівненській області у 1979 році – 49 [36, с. 137–141].

Як бачимо зі статистичних даних, кількість храмів-пам'яток архітектури з кожним роком скорочувалась: їх розламували, палили під виглядом «блискавки» у грозу. Такі випадки були непоодинокі. Лише вірні с. Михнівка Камінь-Каширського району зуміли врятувати прадавню церкву Стрітєння Господнього (1642 р.) від «блискавки» місцевих комуно-колаборантів, які завезли у зачинену святиню бочки з бензином, старі шини та інше, щоб під час грози все це запалити. Про всі їхні приготу-

вання дізнались вірні і, коли насувалась гроза, бігли до церкви, та оточували її, тим самим закриваючи новітнім комуногеростратам вчинити підступний злочин.

Жертвою місцевого голови сільради села Велика Осниця Бориса Зарічанського стала помонастирська церква Св. Тройці, 1583 року побудована князями Четвертинськими і перенесена 1801 року до села Мала Осниця. На другому році Горбачовської перебудови, у червні 1986 року, напередодні свята Св. Тройці бригада п'яниць із Рівненської атомної електростанції, найнята Борисом Зарічанським, розламала цю прадавню святиню [46, с. 174]. Останнім актом вандалізму того періоду стала спалена 21 січня 1988 року церква Різдва Пресвятої Богородиці (1772 р.) в селі Троянівка Маневицького району [46, с. 144].

Нижче подаємо сумні статистичні дані про нищення православних святинь станом на 19 травня 1988 року:

Усього знято з реєстрації – 250 храмів:

згоріло – 9;

розібрано – 69.

Лишилося знятими з реєстрації – 172:

освоєно – 157;

не освоєно – 15;

у т. ч. знести – 1.

Освоєно в соцкультцлях – 55,

склади – 102.

Кількість парафій діючих – 179,

священиків – 158 [47, арк. 115–116].

Як бачимо з вищенаведених даних за 1944–1988 роки, комуномосковські окупанти знищили, звандалізували сотні Божих храмів, каплиць, знесли непораховану кількість могил, хрестів, осквернили святі місця і святі ікони, розграбували найцінніші пам'ятки церковного мистецтва та інше; робилось усе це за наказом Кремля, а виконавцями цих злочинів проти Церкви і віри були місцеві комуністи-колаборанти, заїжджі чужомазі авантюристи без роду і племені, той елемент, що наїхав на історичну Волинь «строить новое светлое будущее». Саме на них лежить кримінальна відповідальність за всі акти вандалізму, які вони вчиняли проти наших святинь і святощів. Але опріч земного суду, який вони оминули, ще кожного чекає суд Божий, і буде Господь судити по словах і ділах...

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. – Нью-Йорк-Бавнд Брук, 1966. – Т. 4. – Ч. 2. – 416 с.

2. Державний архів Волинської області. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 1.

3. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р. – 3240. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 4.
4. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 2013. – Арк. 1.
5. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 58.
6. ДАТО. – Ф. Р. – 3240. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 10–12.
7. Державний архів Брестської області. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 29–30.
8. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 55.
9. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.
10. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.
11. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 15.
12. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17.
13. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 56.
14. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 37–38.
15. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 95.
16. ДАТО. – Ф. Р. – 3240. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 10–12.
17. ДАТО. – Ф. Р. – 3240. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 6.
18. Державний архів Брестської області. – Ф. Р. – 1482. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 32.
19. Державний архів Брестської області. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 29–30.
20. Державний архів Брестської області. – Ф. Р. – 1482. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 2.
21. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р. – 204. – Оп. 11. – Спр. 51. – Арк. 39.
22. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 2, 44.
23. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 25. – Арк. 56.
24. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 10–11.
25. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 44.
26. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк. 23.
27. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 29.
28. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 70.
29. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 1–3.
30. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 27–29.
31. ДАТО. – Ф. Р. – 3240. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 11–12.
32. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 75.
33. ДАВО. – Ф. Р. – 393. – Оп. 3. – Спр. 26. – Арк. 79–80.
34. Літопис руський. – Київ, 1989. – 590 с.
35. Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська Православна церква. Документи, матеріали. Християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор, 1987. – 1207 с.
36. Рожко В. Древні святині Полісся. – Луцьк, 1995. – 152 с.
37. Рожко В. Нарис історії Української Православної церкви. – Луцьк, 2001. – 670 с.
38. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – 692 с.
39. Рожко В. Дзвони Божих храмів історичної Волині Х–ХХ ст. – Луцьк, 2011. – 218 с.
40. Рожко В. З весняних доріг. – Луцьк, 2013. – 462 с.
41. Рожко В. Тарас Шевченко і Волинь. – Луцьк, 2012. – 182 с.
42. Рожко В. Високопреосвященний Никанор Абрамович, архієпископ Київський і Чигиринський, митрополит УАПЦ на еміграції. Монографія. Рукопис.
43. Рожко В. Високопреосвященний Геннадій Шиприкевич, архієпископ Січеславський і Чиказький. – Луцьк, 2016. – 164 с.
44. Рожко В. Печерні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2008. – 253 с.
45. Рожко В. Перший страйк на Волині // Народна трибуна. – Луцьк, 1991. – 13 березня.
46. Рожко В. Православні святині історичної Волині. – Луцьк, 2009. – 558 с.
47. Рожко В. Хроніка подій на Волині (документи і матеріали) 1961–1992 рр. – Архів автора.